

De historiografie van het Italiaanse fascisme

*Tendenzen en perspectieven*¹

JAN NELIS *

Sedert het ontstaan van het Italiaanse fascisme is de kennis ervan in een onaf-latende stroom publicaties aangedikt. Dit artikel geeft een kritische analyse van de belangrijkste naoorlogse etappes in het debat, dat evolueerde naar een steeds meer intern gerichte aanpak. Tevens suggereert het een aantal mogelijkheden voor toekomstig onderzoek.

Na een aanvankelijke analyse van het marxistische fascisme-onderzoek en van de (ongeveer gelijktijdige) studie van het fascisme als vorm van totalitarisme, richten we onze aandacht op het al dan niet revolutionaire en moderne karakter van Mussolini's beweging en regime. Dit debat heeft er mede voor gezorgd dat vanaf de jaren 1970 meer openheid mogelijk was in het fascisme-onderzoek. Dit resulteerde in een toenemende bereidheid tot 'interne' analyse van het fascisme, een analyse die ook rekening houdt met de interne mechaniek en logica van het Italiaanse fascisme. Dit aspect zal aan bod komen in het tweede deel.

Vooreerst gaan we na wat de mogelijkheden en beperkingen zijn van de vermelde interne benadering, om vervolgens te illustreren hoe het fascisme de laatste decennia meer en meer is benaderd vanuit cultureel oogpunt, en hoe het in zekere

zin zelf als een vorm van cultuur werd gezien. Een derde punt is de studie van het Italiaanse fascisme als een moderne vorm van politieke religie, als een ideologie die haar eigen waarden en waarheden hanteerde. Tevens werpen we licht op het toenemende aantal culturalistische studies, studies die trachten het fascisme te begrijpen vanuit zijn interesse voor visuele cultuur en, in het algemeen, voor esthetiek. In een laatste fase wijzen we op een aantal aspecten waarvan de studie kan bijdragen tot een nog vollediger begrip van Mussolini's geesteskind.

Aanvankelijke zwaartepunten in de studie van het Italiaanse fascisme : gematigd versus radicaal marxisme, totalitarisme, revolutionarisme en de band tussen fascisme en moderniteit

Van bij het ontstaan van het Italiaanse fascisme in 1919 heeft men voornamelijk getracht om het vanuit de rechtstreeks concurrerende ideologie, met name het marxisme, te benaderen. Men keek niet zozeer naar wat de fascistengezinden zegden, als wel naar wat ze deden, met als bedoeling hun plaats te bepalen in het marxistische, veelal historisch materialistische 'verhaal.' Dit leidde tot een aantal heel vroege, maar daarom niet minder waardevolle studies

¹ Met dank aan Jan Art (UGent) en Erik Thoen (UGent en Belgisch Historisch Instituut te Rome).

die de basis legden van het marxistische fascisme-onderzoek. De denker die in dit kader op de meest indringende wijze het (marxistische, maar ook het niet-marxistische) fascismedebat beïnvloedde, was Antonio Gramsci.

Het denken van Antonio Gramsci, een Italiaans communistisch leider die in 1937 in fascistische gevangenschap stierf, kan worden getypeerd als een 'geëvolueerd marxisme' dat het dwingende patroon van het historische materialisme tracht te doorbreken. Het vindt zijn weerslag in de dagboeken die hij tijdens zijn gevangenschap redigeerde. Het is in deze *Quaderni del carcere* (Gevangenisdagboeken) dat Gramsci een concept ontwikkelde dat voor de fascisbestudie van enorm belang zou blijken, met name de zogenaamde 'hegemonie'. Hiermee doelde hij op de wijze waarop een bepaalde klasse de macht kan verkrijgen, en behouden, door een beroep te doen op het verspreiden van een discours, van 'cultuur' in brede zin.

De macht ligt, aldus Antonio Gramsci, evenzeer vervat in de controle over het denken, over gewoontes en over het alle-

daagse leven, als zij het resultaat is van het gebruik van geweld, repressie enz. Voor Gramsci bereikte het Italiaanse fascisme geen hegemonie, maar iets wat hij als 'caesarisme' bestempelde, als een afgezwakte vorm van hegemonie, die nog in hoge mate een beroep dient te doen op geweld en dwang. Door ook aandacht te hebben voor de wijze waarop het Italiaanse fascisme cultureel werkzaam was, doorbrak deze denker het enge beeld van het fascisme als parasitaire 'ziekte' en als gewelddadige barbarij². Als dusdanig zou Gramsci het fascisme-onderzoek diepgaand beïnvloeden. Zijn idee van de hegemonie zou zich, weliswaar in aangepaste vorm, vertalen in het concept 'consensus' dat, eenmaal gelanceerd door Renzo De Felice, nog voor heel wat controverse zou zorgen (zie verder)³.

Waar vele onderzoekers aanvankelijk nog vasthielden aan een strikte hantering van het historisch materialistische paradigma, is dit laatste dankzij een herwaardering van het denken van Antonio Gramsci in de loop der jaren steeds minder dwingend aanwezig in het fascisme-onderzoek. Dit blijkt uit het werk van Nicola Tranfaglia,

2 Dit was o.a. nog de visie van Palmiro Togliatti, aanvankelijk de belangrijkste marxistische 'erfgenaar' van Gramsci. Reeds in 1935 formuleerde Togliatti, die later nog een lange politieke carrière voor de boeg zou hebben, tijdens een reeks lezingen in Moskou zijn vroege visie op het fascisme: "Het fascisme is een openlijk terroristische dictatuur van de meest reactionaire, chauvinistische, imperialistische elementen van het grootkapitaal". Zie PALMIRO TOGLIATTI, *Lezioni sul fascismo*, Rome, 1970, p. 3. Togliatti vertrok van het fascisme in zijn regime-vorm, dat hij zag als een degeneratie van de burgerij, die het proletariaat als sociale zondebok zag. Het was voor Togliatti een ziekte, een beeld dat we reeds aantreffen in sommige van de vroege fascisbestudies, zoals o.a. ANGELO TASCA, *Nascita e avvento del fascismo*, Milaan, 1999 (eerste Franse uitgave 1938).

3 Voor meer informatie over Gramsci's analyse van het fascisme en voor zijn hegemoniebegrip, zie THOMAS R. BATES, "Gramsci and the Theory of Hegemony", in *Journal of the History of Ideas*, 36/2, 1975, p. 351-366; JOSEPH FEMIA, "Hegemony and Consciousness in the Thought of Antonio Gramsci", in *Political Studies*, 23/1, 1975, p. 29-48; WALTER L. ADAMSON, "Gramsci's Interpretation of Fascism", *Journal of the History of Ideas*, 41/4, 1980, p. 615-633 en JAMES MARTIN, *Gramsci's Political Analysis*, Houndmills, 1998.

• Benito Mussolini groet de menigte. Op de achtergrond herinnert een Romeinse triomfboog aan het grootse verleden, waarop het fascistische regime van de Duce zich graag beriep. (Foto SOMA)

auteur van een vrij vroege studie (1973) over het Italiaanse fascisme⁴. Sedert de jaren 1960 heeft Tranfaglia, een zelfverklaard neo-marxist, er een levenslange arbeid op zitten, waarin hij geregeld Renzo De Felice van antwoord diende. Tranfaglia hanteert een geëvolueerd marxisme, dat net als het denken van Gramsci ook factoren zoals opinie, cultuur, die normaal gezien geen of slechts heel weinig plaats krijgen in een strikt marxistische analyse, in rekening brengt⁵.

De vergelijkende studie, zowel vanuit marxistische als vanuit niet-marxistische

hoek, van nazisme, Italiaans fascisme, stalinisme en later ook van maoïsme, zorgde in de jaren 1950 voor het totstandkomen van het model van de 'totalitaire' staat. Deze laatste vertoonde een zevental kenmerken, een antikapitalistische staat met een 'totale' ideologie, die steunt op één partij geleid door een charismatische figuur, die niet terugschrikt voor terreur en een agressieve buitenlandse politiek voert en totale controle uitoefent op communicatie en bewapening⁶. De toepassing van dit model op het Italiaanse fascisme verliep echter vrij moeizaam, aangezien de Italiaanse fascistische staat bij nader

4 Zie NICOLA TRANFAGLIA, *Dallo stato liberale al regime fascista* Milaan, 1973.

5 Tranfaglia's denken is onlangs nog samengebracht in een collectie artikels die de auteur doorheen de jaren schreef: NICOLA TRANFAGLIA, *Fascismi e modernizzazione in Europa*, Turijn, 2001.

6 Grondleggers van de theorie van het totalitarisme zijn JACOB L. TALMON, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Londen, 1952; CARL J. FRIEDRICH EN ZBIGNIEW BRZEZINSKI, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*,

inzien niet zo totalitair bleek als de nazistische en stalinistische evenknieën⁷. Stanley Payne stelde in 1980 zelfs dat het Italiaanse fascisme helemaal niet totalitair was, en uitte vooral kritiek op de term zelf. In plaats van te opteren voor het concept 'totalitair', verkoos hij de notie 'organisch', die hij als volgt definieerde :

“De term ‘organisch’ [verwijst] naar maatschappijconcepten waarin de verschillende sectoren van de maatschappij zich in een onderling gestructureerde relatie bevinden. Deze relatie definieert de rollen en wetten en overkoepelt de identiteiten en rechten van het individu”⁸.

Dergelijke discussies hielden op in de jaren 1980, toen er in het totalitarisme-debat een zekere mate van consensus ontstond. Het begrip 'totalitair' werd nu minder strikt gehanteerd en nieuwe accenten werden gelegd. Heden is deze notie aan een tweede leven toe en wordt zij met name verbonden aan de idee van fascisme als 'politieke religie' (zie verder).

Een kwestie die zich situeert in het marxistische fascismedebat, maar zich daar gaandeweg van heeft losgemaakt, is de vraag naar het 'revolutionaire' karakter van het fascisme. Volgens Hugh Seton-Watson⁹ kunnen, naast internationa-

listische wereldbeelden zoals het marxistische, ook nationalistische bewegingen als revolutionair worden bestempeld. In het verlengde hiervan stelde Renzo De Felice, zowat de peetvader van de (Italiaanse) geschiedschrijving van het Italiaanse fascisme, dat in het fascisme het linkse, revolutionaire gedeelte door de beweging wordt uitgemaakt, terwijl het regime de statische, rechtse pool vertegenwoordigt¹⁰.

Het Italiaanse fascisme wilde een alternatieve revolutie zijn, een 'andere' revolutie. Een en ander leidt ertoe dat het aangewezen lijkt om niet zozeer te concentreren op de definitie van de term 'revolutie', als wel op de mogelijke varianten van deze laatste, inclusief de fascistische. Juan Linz gaf hier het tot nogtoe meest bevredigende antwoord op, toen hij fascisme karakteriseerde als een 'contrarevolutionair antwoord geleid door een revolutionaire elite'¹¹. De toenemende 'interne' studie van het fascisme, waar dit aspect in zekere zin toe kan worden gerekend, heeft zich dan ook gaandeweg afgewend van de discussie omtrent het revolutionaire karakter van het fascisme, en is zich voornamelijk op andere aspecten gaan richten, zoals op de vraag of het

Cambridge, 1956 en HANNAH ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1958. Zie ook HANS BUCHHEIM, *Totalitäre Herrschaft : Wesen und Merkmale*, München, 1962 en A.JAMES GREGOR, *The Ideology of Fascism : the Rationale of Totalitarianism*, Londen, 1969.

7 Een vrij zeldzame studie is in dit kader deze van Dante Germino : *The Italian Fascist Party in Power. A Study in Totalitarian Rule*, Minneapolis 1959.

8 Zie STANLEY PAYNE, *Fascism. Comparison and Definition*, Madison/Londen, 1980, p. 13.

9 Zie HUGH SETON-WATSON, "Fascism, Right and Left", in *Journal of Contemporary History*, 1/1, 1966, p. 183-197.

10 Renzo De Felice is de auteur van een achtdelige Mussolini-biografie (Turijn 1965-1997). Van hem stamt de idee van een zekere graad van populaire consensus met het regime (cf. *supra* en *infra*).

11 Zie JUAN LINZ, "Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective", in WALTER LAQUEUR (ed.), *Fascism : A Reader's Guide*, Harmondsworth, 1976, p. 18.

Italiaanse fascisme modern dan wel anti-modern was.

In zijn *Fascism and Modernization* deed Henry Turner jr. begin jaren 1970 de volgende profetische uitspraak: "Want als het Italiaanse fascisme bij nader inzicht voornamelijk pro-modernistisch zou blijken, dan zouden de twee paradigmatische uitingen van fascisme lijnrecht tegenover elkaar staan in kwesties die velen heden als fundamenteel beschouwen voor de moderniteit"¹².

Ten tijde van Henry Turner waren er inderdaad slechts weinigen die het Italiaanse fascisme bestempelden als modern¹³. Het is Emilio Gentile die de problematiek van de moderniteit in het fascisme uitwerkte en in 2003 tot een duidelijke synthese kwam, toen hij het fascisme voorstelde als kind van de 'totalitaire moderniteit.' Zijn analyse kent drie zwaartepunten: organisatorisch was het fascisme een regime dat een beroep deed op de massa, op cultureel

vlak was het een mythische, pragmatische, anti-ideologische, totalitaire, politieke, civiele ethiek waarin de staat primauteit genoot en op institutioneel vlak tenslotte was het een continuë revolutie, met een enkele partij aan het hoofd, steunend op een interne hiërarchie, een corporatief systeem en externe agressie in de vorm van imperialisme¹⁴.

Het Italiaanse fascisme was, naast een ideologie, een talige wereld, een discours, dat een nationale mythe vertelde, het door het fascisme geregenereerde Italië, dat de grootsheid die het in de Romeinse Oudheid kende zou terugwinnen. Hiertoe werd de idee van de *romanità*, van een afstamming – zowel naar de geest als naar de vorm – van het antieke Rome, ingeschaald¹⁵. Tegelijkertijd heerste er ook een sterke spanning met de toekomst-georiënteerde aspiraties. Het denken van Mussolini, die banden had met de sterk gepolitiseerde artistieke avant-garde aan het begin van de twintigste eeuw¹⁶, is immers

12 Zie HENRY TURNER JR., "Fascism and Modernization", in *World Politics*, 24/4, 1972, p. 562.

13 Zo o.a. ABRAHAM F.K. ORGANSKI, "Fascism and Modernization", in S.J. WOOLF (ed.), *The Nature of Fascism*, Londen, 1968, p. 19-41 en A.JAMES GREGOR, *Interpretations of Fascism*, Morristown, 1974 en, in een meer recente versie, New Brunswick, 1997, en *The Fascist Persuasion in Radical Politics*, New Jersey, 1974.

14 Zie EMILIO GENTILE, *Il fascismo e la modernità totalitaria*, In A. Campi ed., *Che cos'è il fascismo? Interpretazioni e prospettive di ricerca*, Rome, 2003, p. 48-50.

15 Voor meer informatie over de idee van de 'Romeinsheid' of *romanità*, zie ROMKE VISSER, "Fascist Doctrine and the Cult of the Romanità", in *Journal of Contemporary History*, 27/1, 1992, p. 5-22 en MARIA STONE, "A flexible Rome: Fascism and the cult of romanità", in CATHERINE EDWARDS (ed.), *Roman Presences. Receptions of Rome in European Culture, 1789-1945*, Cambridge/New York, 1999, p. 205-220.

16 Dit aspect, nl. de band tussen het fascistische politieke modernisme en de culturele, existentiële wortels, is het onderwerp van de studies van EMILIO GENTILE, *Mussolini e "La Voce"*, Florence, 1976, SERGIO ROMANO, "Sorel e Mussolini", in *Storia contemporanea*, 15, 1984, p. 123-131 en WALTER L. ADAMSON, "Fascism and Culture: Avant-Gardes and Secular Religion in the Italian Case", in *Journal of Contemporary History*, 24/3, 1989, p. 411-435, "Modernism and Fascism: The Politics of Culture in Italy, 1903-1922", in *The American Historical Review*, 95/2, 1990, p. 359-90, "The Language of Opposition in Early Twentieth-Century Italy: Rhetorical Continuities between Prewar Florentine Avant-gardism and Mussolini's Fascism", in *Journal of Modern History*, 64/1, 1992, p. 22-51 en *Avant-Garde Florence. From Modernism to Fascism*, Cambridge/Londen, 1993. Deze studies leveren een goede kijk op de culturele context waarin het fascisme en Mussolini zich ontwikkelden.

- Een zaal van de tentoonstelling, in 1937-38 te Rome georganiseerd, ter gelegenheid van de tweeduizendste verjaardag van keizer Augustus. In deze "*Mostra Augustea della Romanità*" werden Mussolini en het fascistische regime als directe erfgenamen van Romes eerste keizer geportretteerd. (Foto SOMA)

heel diep geworteld in de moderniteit, die als het ware de culturele *Heimat* van de toekomstige *duce* was, in zoverre dat het fascisme ook kan worden getypeerd als "politisering van het Italiaanse modernisme"¹⁷, als politieke reactie op de schok die de moderniteit had teweeggebracht¹⁸. Alle

belangrijke manifestaties van het fascisme, zoals de *Mostra della Rivoluzione Fascista* in 1932¹⁹, de creatie te Rome van de *EUR*-wijk, tot zelfs de oudheidkundige *Mostra Augustea della Romanità* in 1937-1938²⁰, getuigen van de spanning binnenin het fascisme, dat een sterk inspelen op het

17 Zie WALTER L. ADAMSON, "Modernism and Fascism", p. 360.

18 Zie EMILIO GENTILE, "The Conquest of Modernity: From Modernist Nationalism to Fascism", in *Modernism/Modernity*, 1/3, 1994, p. 58.

19 Voor meer informatie over deze tentoonstelling, gehouden ter gelegenheid van de *decennale* van het fascisme (de verjaardag van tien jaar fascistische macht in Italië), zie MARIA STONE, "Staging Fascism: The Exhibition of the Fascist Revolution", in *Journal of Contemporary History*, 28/2, 1993, p. 215-243 en JEFFREY T. SCHNAPP, *Anno X. La Mostra della rivoluzione fascista del 1932*, Ghezzano, 2003.

20 Deze tentoonstelling ter gelegenheid van de tweeduizendjarige verjaardag van keizer Augustus portretteerde Mussolini en het fascistische regime als directe erfgenamen van Romes eerste keizer. Voor meer informatie, zie o.a. FRIEDMANN SCRIBA, *Augustus im Schwarzhemd? Die Mostra Augustea della Romanità in Rom 1937/38*, Frankfurt am Main, 1993.

verleden verzoende met een uitgesproken toekomstgerichte retoriek. Dit aspect, dat een eigenheid, een aspiratie van het fascisme was, is een goede aanloop naar de belangrijkste algemene tendens in het fascisme-onderzoek van de laatste decennia, de toenemende interesse voor een ‘interne’ analyse van het fenomeen.

Het fascisme-onderzoek vanaf de jaren 1970 : “*revisionismo storico* ?”

In de jaren 1970 was de meest prangende kwestie in het fascismedebat de vraag of men ook moet in rekening brengen hoe het fascisme zichzelf zag en presenteerde. De vermelde discussie omtrent het eventuele bestaan van een revolutionaire en moderne tendens in het fascisme had reeds gezorgd voor meer aandacht voor het programma, voor de aspiraties van de fascist en van het fascisme. Dit laatste werd nu niet meer uitsluitend beoordeeld op basis van het resultaat, maar ook op basis van wat het pretendeerde, en van hetgeen waar het in geloofde. Een meer ‘intern’ gerichte benadering van het Italiaanse fascisme drong zich op, wat zoals we zullen zien aanleiding gaf tot nogal wat discussie. Roland Sarti behoorde in elk geval tot het ja-kamp : “Als we het contemporaine beeld van het fascisme niet in rekenschap brengen, zal ons begrip van de wijze waarop het fascisme aan de macht kwam en hoe het zich ontwikkelde, noodzakelijkerwijs onvolledig en foutief zijn”²¹.

Men moet het fascisme met andere woorden ook op zichzelf beschouwen, nagaan hoe het zag en werd gezien. Men moet ook de intenties, en niet enkel het resultaat bekijken. Zo is het bijvoorbeeld een feit dat vele fascist en zichzelf zagen als economische modernisten. Ook al mislukte dit in de praktijk, dit mislukken zegt niks fundamenteels over de aard van het fascisme. Het bewijst hoogstens dat het een ideologie was die slechts met moeite in de praktijk om te zetten was.

Het is Renzo De Felice die de ‘interne’ aanpak, gebaseerd op primair bronnenonderzoek, tenvolle ontwikkelde. De Felice is weliswaar een monumentale figuur binnen de studie van het Italiaanse fascisme, maar zijn werk is in het verleden vaak op gemengde gevoelens onthaald. Zeker na de publicatie, in 1974, van het vierde deel van zijn (achtdelige) biografie van Mussolini, dat als ondertitel *Gli anni del consenso 1929-1936* (‘de consensusjaren 1929-1936’) droeg, brak een ware storm van protest los. Meer bepaald het onderkennen van een zekere mate van populaire consensus met het regime schoot bij vele, veelal marxistische anti-fascisten, in het verkeerde keelgat. De controversie bereikte ongekende hoogten, en werd niet enkel in de populaire media, maar tot in het Italiaanse parlement besproken. Het was uiteindelijk pas wanneer de marxist Giorgio Amendola in zijn *Intervista*²² een goed jaar later De Felice tot op zekere hoogte bijviel, dat de gemoederen bedaarden²³.

21 Zie ROLAND SARTI, “Fascist Modernization in Italy: Traditional or Revolutionary?”, in *The American Historical Review*, 75/4, 1970, p. 1030.

22 Zie GIORGIO AMENDOLA, *Intervista sull'antifascismo (a cura di Piero Melograni)*, Rome/Bari, 1994 (1° 1976).

23 In verband met de controversie omtrent het werk van De Felice, zie RENZO DE FELICE, *Fascism. An Informal Introduction to its Theory and Practice. An Interview with Michael A. Ledeen*, New Brunswick, 1976, MICHAEL

Het is inderdaad zo dat Renzo De Felices werk zijn zwaktes heeft, door de selectiviteit van zijn bronnenkeuze en door zijn vrij milde behandeling van Mussolini – zo werd de onderzoeker ervan beschuldigd sympathie te koesteren voor de dictator –, maar het is zijn grote verdienste geweest om de basis te leggen van, en zelf verder te werken aan, het moderne, tot op zekere hoogte ‘revisiehistorische’ (zie verder) fascisme-onderzoek. Zoals in dit kader George L. Mosse voor wat betreft de studie van het Duitse nazisme wees op het belang van de studie van het nazisme als een moderne massacultus met eigen geloofssysteem en cultuur²⁴, zo is De Felice verantwoordelijk voor een toenemende interesse, niet enkel in het bestaan van de consensus, maar tevens in de factoren die het bestaan ervan bespoedigden. Sinds De Felice is dan ook onderzoek verricht naar tal van elementen die tot voorheen slechts als perifeer werden beschouwd.

Emilio Gentile, in vele opzichten Renzo De Felices belangrijkste erfgenaam²⁵, wees er bijvoorbeeld terecht op dat de bestaande analyse van de politieke, economische en sociale krachten die de machtsovername van het fascisme bespoedigden, diende te worden aangevuld met een analyse van het

fascisme als autonome en originele – zij het uiteraard door de meest uiteenlopende factoren beïnvloede – ideologie. Hij trachtte, door een analyse van het fascistische discours, de ‘intellectuele’ genese van het fascisme bloot te leggen, vanuit het besef dat het begrip mythe een centraal element is om het fascisme, zijn wereldvisie en interne werking, te begrijpen. Het fascisme is weliswaar een ideologie, maar dan wel een ‘anti-ideologische’ ideologie²⁶. Gans het oeuvre van Gentile is doordrenkt van deze geest. De auteur gaat uit van een zekere mate van ‘oprechtheid’ van Mussolini’s geesteskind, doelend op het feit dat vele van de fascistische *hidden agendas* dienen helemaal niet zover te worden gezocht, maar vaak kant en klaar werden gepresenteerd. Het volstaat om de mythische taal, de irrationaliteit, te rationaliseren. Wil men tot een goed begrip komen, dan moeten mythen en feiten aan elkaar gespiegeld worden...²⁷.

Het is echter niet enkel in Italië dat de ‘interne’ aanpak ingang vond. Ook in de Angelsaksische wereld pleitte bijvoorbeeld A. James Gregor voor een revisie van de kennis van het Italiaanse fascisme, dat hij a.h.w. wilde bestuderen ‘door fascistische bril’²⁸. Hoewel Gregors -overdreven, want

A. LEDEEN, “Renzo De Felice and the Controversy over Italian Fascism”, in *Journal of Contemporary History*, 11/4, 1976, p. 269-283, A. JAMES GREGOR, “Professor Renzo De Felice and the Fascist Phenomenon”, in *World Politics*, 30/3, 1978, p. 433-449, ADRIAN LYTTTELTON, JENS PETERSEN EN GIANPASQUALE SANTOMASSIMO, “Il Mussolini di Renzo De Felice”, in *Passato e presente*, 1, 1982, p. 5-30 en BORDEN G. PAINTER JR., “Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism”, in *The American Historical Review*, 95/2, 1990, p. 391-405.

24 Zie o.a. GEORGE L. MOSSE, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Ithaca/Londen, 1991 (1^e 1975).

25 Gentile schreef o.a. in 1997, na diens dood, een lovend artikel over het werk van Renzo De Felice: EMILIO GENTILE, “Renzo De Felice: A Tribute”, in *Journal of Contemporary History*, 32/2, 1997, p. 139-151.

26 Zie EMILIO GENTILE, *La via italiana al totalitarismo*, Rome, 2001 (1^e 1995), p. 129-132.

27 Zie EMILIO GENTILE, *Le origini dell’ideologia fascista 1918-1925*, Bologna, 1996, p. 3-49.

28 A. James Gregor is o.a. de auteur van *Interpretations of Fascism* (cf. *supra*).

om strategische redenen de confrontatie zoekend- pleidooi voor een interne analyse vatbaar is voor kritiek, kunnen we meer begrip opbrengen voor deze onderzoeker dan voor bijvoorbeeld het werk van Denis Mack Smith. Deze laatste ontdeed, in zijn vele studies van Mussolini en het Italiaanse fascisme, Mussolini en zijn beweging van alle integriteit en autonomie, door hen voor te stellen als de speelbal van externe factoren, als opportunisten die uiteindelijk het slachtoffer werden van hun eigen tekortkomingen²⁹. Een gulden middenweg in deze discussie is misschien wel het werk van Richard J.B. Bosworth, die weliswaar uitgaat van het beeld van Mussolini als opportunist, maar tevens oog heeft voor diens politieke en intellectuele kwaliteiten³⁰.

Uit wat volgt blijkt dat de aan Renzo De Felice schatplichtige interne aanpak van het Italiaanse fascisme de meest recente tendenzen op al dan niet directe wijze heeft beïnvloed. Het zogeheten “*revisionismo storico*” (historisch revisionisme) heeft in sommige gevallen aanleiding gegeven tot een grotere openheid in het onderzoek en tot een groeiende interesse voor de factoren die het relatieve succes van het fascisme, zowel van boven- als van onderaf, mogelijk maakten. Meer bepaald het

toenemende aantal studies over de cultuur en de denkwereld van het fascisme hebben we rechtstreeks te danken aan De Felice.

De idee van een zekere mate van populaire ‘consensus’ met het regime werd zoals gezegd in 1974 gelanceerd door Renzo De Felice. Zeker waar het de rol van cultuur en intellectuelen bij de creatie van de consensussituatie betreft, liepen (en lopen) de meningen sterk uiteen. Waar Alexander De Grand stelt dat de consensus in intellectuele kringen louter formeel was³¹, is het onmiskenbaar dat sommige intellectuelen heel bewust in mythische termen dachten³². Of zij zich tot het fascisme bekeerden ‘bij gebrek aan beter’ is onzeker, maar een zekere mate van ‘fascistisering’ was in elk geval een feit. Een deel van het fascisme-onderzoek is dan ook vanaf de jaren 1970 twee verwante richtingen ingeslagen, die van de ‘receptie’ – de wijze waarop het regime door de bevolking werd gezien- en die van de fascistische cultuur.

Het eerstgenoemde, lang verwaarloosde aspect is van belang voor de kennis van populaire cultuur en opinies ten tijde van het regime. De eerste noemenswaardige studie is deze van Piero Melograni³³, die terecht het belang van Mussolini be-

29 Zie o.a. de kritiek op Mack Smith van de hand van George Mosse : “Mussolini als simpel afspiegelen betekent een goed begrip van het fascisme bemoeilijken”. Zie GEORGE L. MOSSE, “Recensione a ‘Denis Mack Smith, Mussolini’”, in *Storia contemporanea*, 13/6, 1982, p. 1050. Mack Smith is o.a. de auteur van een biografie van Mussolini, nl. *Mussolini* (Londen 1981). Tevens is hij een van de voornaamste critici van Renzo De Felice, waarvan getuige zijn publicatie “Mussolini : reservations about Renzo De Felice’s biography”, in *Modern Italy*, 5/2, 2000, p. 193-210.

30 Zie RICHARD J.B. BOSWORTH, *Mussolini*, Londen, 2002 en, in mindere mate, *Mussolini’s Italy. Life under the Fascist Dictatorship 1915-1945*, New York, 2006.

31 Zie ALEXANDER DE GRAND, *Italian Fascism. Its Origins & Development*, Lincoln/Londen, 2000, p. 152.

32 Zie DAVID D. ROBERTS, “How not to Think about Fascism and Ideology, Intellectual Antecedents and Historical Meaning”, in *Journal of Contemporary History*, 35/2, 2000, p. 202-203.

33 Zie PIERO MELOGRANI, “The Cult of the Duce in Mussolini’s Italy”, in *Journal of Contemporary History*, 11/4, 1976, p. 221-237.

nadrukke, maar te voorbarig en suggestief was voor wat zijn conclusies betreft. Melograni onderkende op impliciete wijze wel het bestaan van een charismatische, quasi-religieuze *ducecultus*, maar haastte zich om te zeggen dat de ‘consensus’ waar deze cultus een constitutief deel van was, oppervlakkig en opportunistisch was. Voor een beter onderbouwde analyse van de receptie van Mussolini is het wachten op het werk van Angelo M. Imbriani en Simona Colarizi, die effectief op pad trokken en interviews, verslagen van de geheime politie enz. bij hun onderzoek betrokken³⁴. Aldus gaven ze zicht op een domein dat ondanks hun bijdragen sindsdien helaas nog grotendeels onverkend is gebleven.

Het tweede punt is het onderzoek naar fascistische ‘cultuur’, wat aansluit bij het receptie-onderzoek, daar het nagaat in welke mate met name het openbare leven door het regime werd richting gegeven. Onder de noemer ‘cultuur’ wordt een diversiteit van betekenisdragers bijeengebracht, gaande van het esthetische tot het discursieve veld, dat van de mythen die het fascistische leven ordenden (Eerste Wereldoorlog, *romanità*,...). Deze worden heden gezien als centraal gegeven in het Italiaanse fascisme, maar hun studie brengt ook het gevaar met zich mee van

een te nauwe, ‘culturalistische’ focus. Het zijn zoals we nog zullen zien onder meer Emilio Gentile en Simonetta Falasca-Zamponi die, in navolging van Renzo De Felice³⁵, het best gewapend zullen blijken tegen dit gevaar (cf. *infra*).

We geven een overzicht van de belangrijkste zwaartepunten in de studie van het Italiaanse fascisme, waarbij we uitgaan van de volgende themata : het Italiaanse fascisme als ‘politieke religie’ waarin de mythe van de door de oorlog geregeneerde, generationaliseerde massa en haar leider centraal staat, en het Italiaanse fascisme als esthetiek, als ‘cultuur’. We sluiten af met het aanstippen van een aantal themata waarvan de studie ons inziens kan leiden tot een betere kennis van het Italiaanse fascisme.

Emilio Gentile³⁶ hernam van Ignazio Silone en Nino Valeri³⁷ het belang van het ‘antigiolittisme’, een politieke houding die voortvloeide uit een aversie voor de periode waarin de liberaal Giovanni Giolitti premier was, verspreid over de jaren 1892-1921. Dit droeg bij tot het ontstaan van een klimaat van verzet waarin de roep naar een nieuw moreel besef, naar een nieuwe politieke cultuur, alsmear luider weerklonk. Dit lag mee aan de basis van het interventionisme, de beweging die Italië

34 Zie ANGELO M. IMBRIANI, “Il mito di Mussolini tra propaganda e culto di massa. Le origini (1923-1926)”, in *Prospettiva sessanta*, 20/2-3-4, 1988, p. 492-512 en SIMONA COLARIZI, *L’opinione degli italiani sotto il regime 1929-1943*, Rome/Bari, 2000 (1° 1991) en *Gli italiani e il Duce: il mito e l’immagine di Mussolini negli ultimi anni del fascismo (1938-1943)*, Naples, 1992.

35 Zie RENZO DE FELICE, “Fascism and Culture in Italy: Outlines for further Study”, in *Stanford Italian Review*, 8, 1990, p. 10.

36 Zie EMILIO GENTILE, *Il mito dello stato nuovo dall’antigiolittismo al fascismo*, Rome/Bari, 1982.

37 Zie IGNAZIO SILONE, *Il fascismo. Origini e sviluppo*, Milaan, 2002 (eerste Duitse uitgave 1933) en NINO VALERI, *Da Giolitti a Mussolini. Momenti della crisi del liberalismo*, Milaan, 1967, (1° 1956).

in de Eerste Wereldoorlog stortte. Deze oorlog was een belangrijke *trigger* voor het fascisme. Hij riep een ‘nieuw’, crepusculair gevoel in het leven : in de nasleep van het conflict ontstond er een zogenaamde *trincerocrazia* of ‘loopgravenaristocratie’ bestaande uit veteranen, alsook een nieuwe symboliek waarin bloed, martelarendom, regeneratief geweld, viriliteit enz. op de voorgrond traden. Men wilde komen tot het ideaal van de ‘supermens’ of *superuomo*, tot een nieuwe klasse burgers, in een door de oorlog ‘gezuiverde’ natie. Deze laatste verloor het geloof, maar kreeg hier een nieuw geloof voor in de plaats, dat in zichzelf.

De idee van de gesacraliseerde natie leefde in het begin van de twintigste eeuw heel sterk. Ze werd in de nasleep van de oorlog door de fascistten makkelijk opgepikt. Zoals gezegd groeide de fascistische ideologie uit tot een credo, wat het fascisme situeert binnen de problematiek van de “sacralisering van de politiek” en van de “seculaire religies” die de moderne tijd rijk is. Dit fenomeen is geenszins uniek en het kan worden gekaderd in het ontstaan – sinds de Franse Revolutie – van massamaatschappijen met een cultus van de gesacraliseerde natie. Met name George L. Mosse wees hierop en stelde dat de invloed van de jakobijnen op het fascisme uiter-

- Bezoek van de *Duce* aan een archeologische site op het *Forum Romanum*, waar zich het centrum van het antieke Rome situeerde.
(Foto SOMA)

aard niet 'direct' was ³⁸, waaraan Emilio Gentile toevoegde dat het denken van *risorgimento*figuur Giuseppe Mazzini in deze als mediator optrad ³⁹.

De oorlog 'nationaliseerde' de massa en creëerde het verlangen naar de vermelde idee van de 'nieuwe mens' en van de 'nieuwe staat' ⁴⁰. De zogeheten *politica della piazza* ('politiek van het plein', zie verder) was een middel tot de creatie van consensus, en zij groeide uit tot een van de bases van het fascisme, dat een 'theatraal', 'cultisch' karakter had. Hoewel aanvankelijk hevig tegen de Kerk en tegen elke vorm van transcendentie gekant, kreeg het zoals gezien zelf een transcendent karakter: het wilde de Italianen een houvast bieden na de oorlogsgruwelen en het had van bij het begin het aura van een religieus credo. In het zog van George L. Mosse, die het 'cultische' karakter van het nazisme blootlegde ⁴¹, was het voor het Italiaanse fascisme voornamelijk Emilio Gentile die het instrumentarium ontwikkelde voor de analyse van Mussolini's beweging als moderne vorm van politieke religie ⁴².

Meer bepaald het laatste decennium is met de oprichting, in 2000, van het tijdschrift *Totalitarian Movements and Political Religions*, de idee van het (Italiaanse) fascisme als politieke religie gelinkt aan het totalitaire karakter van beweging en ideologie. Aldus is in zekere zin een synthese bereikt tussen een traditie die lange tijd als voorbijgestreefd werd beschouwd (totalitarisme) en meer recente onderzoekspistes (fascisme als politieke religie). Niet enkel voor wat betreft de studie van het Italiaanse fascisme trouwens, maar ook voor de kennis van andere, verleden en tegenwoordige, 'fascismen' blijkt de toepassing van het gemoderniseerde concept van de totalitaire politieke religie interessante resultaten te kunnen opleveren. Het is wachten op verder onderzoek in deze vruchtbare richting ⁴³.

Reeds aan het einde van de jaren 1960 wees Renée Winegarten in haar analyse van 'cultureel fascisme' op het belang van esthetiek, en van cultuur in het algemeen, voor het fascisme ⁴⁴. De idee van de 'esthetisering' van politiek, een geesteskind van

38 Zie GEORGE L. MOSSE, "Fascism and the French Revolution", in *Journal of Contemporary History*, 24/1, 1989, p. 5-26.

39 Zie EMILIO GENTILE, "Fascism as Political Religion", in *Journal of Contemporary History*, 25/2-3, 1990, p. 231.

40 Zie EMILIO GENTILE, *Il mito dello stato nuovo*. Zie ook MOSSE, *The Nationalization of the Masses*.

41 Zie GEORGE L. MOSSE, *The Nationalization of the Masses*, Milaan, 2006.

42 Zie EMILIO GENTILE, "Fascism as Political Religion", in *Il culto del littorio*, Rome/Bari, 2001 (1° 1993) en *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi* Rome/Bari, 2001.

43 Nog in 2005 verscheen een door Roger Griffin samengesteld volume dat de huidige stand van zaken in dit debat (wereldwijd) weerspiegelt. Zie ROGER GRIFFIN (ed.), *Fascism, Totalitarianism and Political Religion*, New York, 2005.

44 Zie RENÉE WINEGARTEN, "The Temptations of Cultural Fascism", in *Wiener Library Bulletin* XIII, 1968/69, p. 34-40.

Walter Benjamin, werd voor het eerst concreet toegepast op het fascisme door George L. Mosse, die de origines terugvoerde op het jakobinisme⁴⁵. De laatste 15 jaar is er aangezien een enorme toename aan studies die we als ‘culturalistisch’ kunnen bestempelen, zij niet enkel de diverse manifestaties van cultuur onder het fascisme bestuderen, maar het fascisme zélf in zekere zin als een vorm van ‘cultuur’ benaderen. Zij willen m.a.w. via een analyse van cultuur komen tot een betere kennis van de realiteit waar deze cultuur deel van uitmaakt. Deze aanpak heeft, zoals zal blijken, tot uiteenlopende resultaten aanleiding gegeven. Enerzijds creëert een benadering van het fascisme vanuit cultureel perspectief de mogelijkheid van een beter ‘intern’ begrip van het fenomeen, maar anderzijds draagt een culturalistische aanpak ook bepaalde gevaren en beperkingen in zich.

Naast Walter Adamson, die de esthetiek van het fascisme kaderde in het nationalistische modernistische denken, was het Simonetta Falasca-Zamponi die deze richting verder verkende en uitging van de studie van fascistische zelfrepresentatie en symboliek om zo het fascistische ‘verhaal’ aan de hand van een analyse van symbolen, manifestaties enz. te reconstrueren⁴⁶. Zij zag het fascisme als een melodrama, als een soort *ersatz* tragedie gekenmerkt door de afwezigheid van transcendentie, wat op zijn beurt wordt gecompenseerd

door een verhoogde dramatisering van karakters, emoties en gebeurtenissen. Op deze wijze krijgt uiteindelijk het volk zelf, de natie, een transcendent aura over zich. Falasca-Zamponi ging hierbij uit van de premisse dat symbolen, manifestaties en teksten de fascistische macht voorstelden en aldus legitimeerden. Door gebruik te maken van de bovenvermelde ‘culturele’ middelen slaagde het Italiaanse fascisme erin om de macht te veroveren en om deze gedurende lange tijd te behouden, om m.a.w. een zekere mate van consensus te bewerkstelligen. Falasca-Zamponi zag het succes van het fascisme dus niet enkel als het gevolg van politieke factoren, maar bracht ook – en dit voor de eerste maal op echt overtuigende wijze – de rol van esthetiek en cultuur in rekening.

Waar het werk van Simonetta Falasca-Zamponi, door het fascisme zélf als uitgangspunt te hanteren, heel fris en vernieuwend is, heeft soortgelijk onderzoek ook tot minder overtuigende resultaten aanleiding gegeven. Jeffrey Schnapp bijvoorbeeld analyseerde *18 BL*, een theaterstuk dat moest gelden als prototype voor fascistisch theater⁴⁷. Het stuk, dat als protagonist een legertruck opvoerde, was erop gericht om het publiek letterlijk te ‘fascineren’, maar de eerste, en tegelijk ook de laatste, opvoering werd een totale mislukking (Firenze, 1934). Door gebruik te maken van een object uit de Eerste Wereldoorlog, een van de voornaamste

45 Zie GEORGE L. MOSSE, “Fascism and the French Revolution”. Zie ook GEORGE L. MOSSE, “Fascist Aesthetics and Society : Some Considerations”, in *Journal of Contemporary History*, 31/2, 1996, p. 245-252.

46 Zie SIMONETTA FALASCA-ZAMPONI, *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*, Berkeley, Los Angeles/Londen, 1997.

47 Zie JEFFREY T. SCHNAPP, *Staging Fascism : 18 BL and the Theater of Masses for Masses*, Stanford, 1996.

‘stichtingsmythen’ van het fascisme (cf. *supra*), trachtte het regime zichzelf op tastbare wijze te ensceneren. Niet dit aspect van de studie van Schnapp lijkt ons twijfelachtig, maar wel de wijze waarop deze onderzoeker zich op te extreme wijze lijkt te baseren op wat het fascisme pretendeerde en nastreefde, zonder oog te hebben voor het resultaat, in dit geval toch een onmiskenbare mislukking. Aan dit laatste element lijkt Schnapp, die in een andere studie de fascistische aandacht voor esthetiek ook karakteriseerde als loutere toevlucht⁴⁸, grotendeels te zijn voorbijgegaan.

Mabel Berezin van haar kant analyseerde het fascisme als zuivere ‘vorm’, als actie⁴⁹. In haar werk, dat verwant is aan het werk van Schnapp in de zin dat ook zij de fascistische interesse voor esthetiek ziet als compensatie en toevlucht, stelt zij dat het Italiaanse gemeenschapsleven, het leven op de *piazza*, niet enkel werd gebruikt door het fascisme, maar dat het een inherent, functioneel deel was van dit laatste. De coördinatie van het openbare leven is voor Berezin een centraal element in de creatie van populaire consensus met het regime, en hierin vallen we haar bij. In sommige gevallen voert ze echter een soort van hypercorrectie uit en gaat ze zelfs uit van de idee dat cultuur politiek volledig domi-

neert, de volgende woorden van Mosse allerminst indachtig: “Fascistische esthetiek vond niks nieuws of experimenteels uit, en dat was de grootste sterkte ervan, terwijl fascistische politiek daarentegen iets nieuws presenteerde, een zogeheten politieke partij die steunde op een civiele religie die alle aspecten van het leven behelsde”⁵⁰.

Wat er ook van zij, de studie van de rol van esthetiek, en van cultuur in het algemeen, ten tijde van het Italiaanse fascisme lijkt een veelbelovende piste voor toekomstig onderzoek, indien dit met de nodige voorzichtigheid wordt gevoerd. Het valt te hopen dat bijdragen zoals die van Claudio Fogu⁵¹, die de rol van het verleden in het fascisme en de voorstelling ervan analyseerde, alsook van Claudia Lazzaro en Roger Crum⁵², die de spanning tussen verleden en moderniteit in de fascistische visuele cultuur behandelden, verdere studie in dit uitgebreide onderzoeksveld zullen stimuleren.

Nieuwe richtingen

In ons overzicht zijn we ingegaan op de belangrijkste tendenzen in de studie van het Italiaanse fascisme, met speciale aandacht voor de meest recente ontwikkelingen. Over het algemeen stellen we een

48 Zie JEFFREY T. SCHNAPP, “Fascinating Fascism”, in *Journal of Contemporary History* 31/2, 1996, p. 238.

49 Zie MABEL BEREZIN, *Making the Fascist Self. The Political Culture of Interwar Italy*, Ithaca/Londen, 1997.

50 Zie GEORGE L. MOSSE, “Fascist Aesthetics and Society”, p. 249.

51 Zie CLAUDIO FOGU, *The Historic Imaginary. Politics of History in Fascist Italy*, Toronto/Buffalo/Londen, 2003.

52 Zie CLAUDIA LAZZARO EN ROGER J. CRUM (eds.), *Donatello among the Blackshirts. History and Modernity in the Visual Culture of Fascist Italy*, Ithaca/Londen, 2005. Voor een recensie van dit werk, zie J. NELIS, “Fascismo, storia e cultura visuale”, in *Bulletin van de Amici Academiae Belgicae Romae* 8, 2005, p. 12-15 (ook op <http://www.amiciabr.be/aabr8.pdf>).

verschuivende focus naar een steeds meer intern gerichte aanpak vast. Deze aanpak beschouwt het fascisme op zichzelf, los van zijn consequenties. Men tracht de interne logica van de ideologie, van de beweging en van het regime te ontleden en te reconstrueren, met toenemende aandacht voor de wijze waarop de fascistten zichzelf zagen en voorstelden, voor wat ze wilden en voor hoe ze dit trachtten te bereiken. Dit alles heeft voor meer nuance gezorgd in het historiografische debat, wat uiteraard niet impliceert dat de vroegere studies eenzijdig aan de kant zijn geschoven.

Er zijn echter ook nog een aantal polen die ons inziens nog kunnen worden uitgediept, alsook een aantal nieuwe richtingen. Vooreerst is er de nood aan verdere verfijning van de genoemde interne aanpak, met aandacht voor de mythen en waarden die het fascisme incorporeerde (zie het vruchtbare werk van Emilio Gentile, Walter L. Adamson,...). Ten tweede is er de rol en aard van het fascistische geweld dat, nadat het in de vroegste studies – waarover we het niet of nauwelijks hebben gehad – geregeld aan bod was gekomen, de laatste decennia te vaak in de marge werd behandeld en als louter instrumenteel werd afgeschilderd. Met name onderzoek naar de fascistische mythen (oorlog, *romanità* of ‘Romeinsheid’, mythe van de

‘nieuwe mens’ en van de ‘nieuwe staat’,...) kan ons inziens nog interessante resultaten opleveren.

Ten derde dient de rol van fascistische esthetiek – en, in bredere zin, cultuur – zeker verder te worden uitgediept, niet als een perifeer element, maar als inherent, constitutief deel van de ideologie. *Case studies* kunnen bijdragen tot een kennis van de culturele werking van het fascisme, wat kan leiden tot een beter begrip van de ideologie. In dit kader is het gebruik van nieuwe, voor de historicus vaak minder vertrouwde – want behorend tot populaire cultuur – bronnen een goede opening. Propagandapamfletten, schoolboeken, cinema, muziek enz. bevatten een schat aan gegevens die, mits zij met behulp van een adequaat begrippenapparaat geanalyseerd worden, heel wat informatie kunnen opleveren⁵³.

Een laatste aspect dat zonder meer dient uitgediept te worden, is het fascistische racisme. De tijd is rijp voor een oprechte, serene revisie van een politiek die weliswaar minder uitgesproken was dan het nazi-racisme, maar niettemin een historische, en nefaste, realiteit was. Onder andere Patrizia Dogliani en S. Lupo gaven hiertoe aanzetten⁵⁴, terwijl een aantal vrij recente studies een eerste antwoord vormen op een problematiek die tot voor kort

53 Zie o.a. Nicola Tranfaglia, die wees op het onontgonnen veld van de audiovisuele bronnen in de historiografie van het fascisme (NICOLA TRANFAGLIA, *Fascismi e modernizzazione*, p. 203-213).

54 Zie PATRIZIA DOGLIANI, *L'Italia fascista 1922-1940*, Florence, 1999, p. 271-283 en S. LUPO, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*, Rome, 2000, p. 417.

slechts weinig onderzoekers leek te hebben geïnteresseerd⁵⁵.

° JAN NELIS (°1979) is doctor in de Taal- en Letterkunde, Latijn en Grieks. Hij promoveerde aan de Universiteit Gent met een proefschrift over de ideologie van de *romanità* of 'Romeinsheid' in het Italiaanse fascisme.

55 54 Zie o.a. GIORGIO ISRAEL EN PIETRO NASTASI, *Scienza e razza nell'Italia fascista*, Bologna, 1998, F. CUOMO, *I dieci. Chi erano gli scienziati italiani che firmarono il "Manifesto della razza"*, Milaan, 2005 en VALENTINO PISANTY, *La Difesa della Razza. Antologia 1938-1943*, Milaan, 2006.